УДК: 930.2+94 (5) "819–1005"

Бо ҳуқуқи дастнавис

Сафаров Некрӯз Шодиевич

ҶУҒРОФИЁИ ТАЪРИХИИ ДАВЛАТИ СОМОНИЁН

(дар асоси маъхазҳои таърихӣ)

Ихтисос: 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ
ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии
номзади илмҳои таърих

Душанбе – 2019

Диссертатсия дар шуъбаи таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёнаи Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон омода гардидааст.

Роҳбари илмӣ:	**Амиршоев Нурмуҳаммад Қурбонович**, номзади илмҳои таърих, сармуҳаррири Сарредаксияи илмии Энсиклопедияи Миллии Тоҷик
Муқарризони расмӣ:	**Давлатов Муллошо**, доктори илмҳои таърих, профессори кафедраи фанҳои гуманитарӣ-иҷтимоии Донишкадаи кухӣ-металлургии Тоҷикистон.
	Асоев Сабзаалӣ, номзади илмҳои таърих, дотсенти кафедраи таърихи дунёи қадим, асрҳои миёна ва бостоншиносии Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон.
Ташкилоти тақриздиҳанда:	**Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғафуров**

Ҳимояи диссертатсия дар санаи « 9 » январи с. 2020, соати 13:30 дар ҷаласаи Шӯрои диссертатсионии 6D.КОА-005 барои ҳимояи диссертатсияҳо оид ба дарёфти дараҷаи илмии доктори фалсафа (PhD), доктор аз руйи ихтисос, ки дар назди Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 33) амал мекунад, баргузор мегардад.

Бо диссертатсия дар китобхонаи илмии АИ ҶТ ва сомонаи расмии Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АИ ҶТ (www.institute-history.tj) шинос шудан мумкин аст.

Автореферат рӯзи «________» _________ с. 20__ тавзеъ шудааст.

Котиби илмии
Шӯрои диссертатсионӣ,
доктори илмҳои таърих **Хоҷаева Н. Ҷ.**

ТАВСИФИ УМУМИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Мубрам будани мавзӯъ. Донишмандон давраи ҳукумати сулолаи Сомониёнро барҳақ асри тилоии таърихи мардуми тоҷик донистаанд. Зеро дар ин давра буд, ки сиёсату иқтисод, иҷтимоиёту фарҳанг, илму ҳунар ва адабиёт рушди бесобиқа карданд. Ба ин сабаб, ки омӯзишу пажӯҳиши ин давраи таърихи мардуми тоҷик таваҷҷуҳи донишмандони зиёде ба худ ҷалб кардааст. Эшон ба пажӯҳиши мавзӯъҳои гуногун аз қабили сиёсату иқтисод, илму фарҳанг, адабиёту фалсафа, мусиқӣ, меъморӣ, лашкардорӣ ва соҳаҳои дигар пардохта, бисёр сафаҳоти таърихии онро равшан кардаанд. Аммо дар ин миён ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён ба таври хулоса ва ё дар ҳошияи пажӯҳишҳо баён шуда, дар алоҳидагӣ мавриди таҳқиқи ҷиддӣ қарор нагирифтааст. Метавон гуфт то кунун ҳудуди таърихии давраҳои алоҳидаи он мушаххас нашудаанд. Ҳатто замони ба ҳайати давлати Сомониён тобеъ шудани манотиқи кунунии Тоҷикистон дар ин пажӯҳишҳо дақиқ маълум нест. Дар осори илмӣ ва таълимии мактабҳо ва донишгоҳҳои Тоҷикистон ҳоло ҳам харитаҳое истифода мешаванд, ки ҳудуди давлати Сомониён дар онҳо ба таври комил тасвир нашудааст. Масалан, яке вилоятҳои таърихии тоҷикнишин – Ғур берун аз ҳудуди ин давлат монда, баъзе аз вилоятҳои Эрони ғарбӣ ва марказӣ, ки қариб ним аср тобеи Сомониён буданд, ба харитаи ин давлат ворид нашудаанд.

Мубрам будани мавзӯи мавриди пажӯҳиш дар он аст, ки бо муқоисаи маълумоти сарчашмаҳо ва маводди ҳафриёти бостоншиносии замони муосир марзҳои комили дохиливу хориҷӣ ва дар умум ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён барои мо равшан хоҳад шуд. Иловатан, бад-ин восита ҳудуди ҷуғрофиёии ташаккули халқи тоҷик ва густариши ҷуғрофиёии забони форсии дарӣ дар Хуросони Бузург ва берун аз он мушаххас мешавад.

Омӯзиши ҷуғрофиёи таърихии вилоятҳои ҷудогонаи давлати Сомониён ва мулкҳои ниммустақили он барои муҳаққиқони таърихи ин давра имкон фароҳам месозад, ки вазъи иҷтимоию иқтисодии қаламрави бузурги Сомониёнро дақиқтар муайян созанд.

Коркарди илмии ин масъала бо такя ба сарчашмаҳо ва маводди илмии муосир моҳият ва натиҷаҳои таъсири шароити ҷуғрофиро ба раванди сиёсию иҷтимоии Мовароуннаҳру Хуросони аҳди Сомониён равшантар мекунад. Пажӯҳиш ва таҳқиқи ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён имкон медиҳад, ки хусусиёти муҳити ҷуғрофӣ-таърихии минтақа дар ин давра ба таври дақиқ муайян карда шавад. Бинобар ин, авомили дар боло зикршуда метавонанд далели қотеи мубрам будани мавзӯи мавриди омӯзиш шуморида шаванд.

Сатҳи омӯзиши илмии мавзӯъ. Ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён ҳамеша таваҷҷуҳи олимону пажӯҳандагони таърихро ба худ ҷалб кардааст. Барои пажӯҳиши ҳамаҷониба дар самти ҷуғрофиёи таърихӣ муайян кардани

зинаҳои рушд ва макони ҷойгиршавии шаҳрҳои асримиёнагӣ, роҳҳои тиҷоратӣ, содироту воридот ва ғайра дар асоси маълумоти сарчашмаҳо ва муқоисаи онҳо бо бозёфтҳои бостоншиносӣ амри зарурӣ аст. Таҳқиқи сарчашмаҳо ва дар баробари ин, ковишҳои бостоншиносӣ, ки шурӯъ аз асри XX ба дастовардҳои бесобиқа ноил гардиданд, барои эҷоди осори муҳимми марбут ба масъала мусоидат карданд. Махсусан, дар натиҷаи ҳафриёти бостоншиносӣ муҳимтарин осори моддии марбут ба замони Сомониён – харобаҳои шаҳрҳои бузурги он давра – Афросиёб, Бунҷикат, Ҳулбук, Тирмиз, Марв, Нисо, Мунк, Вахш, Шумону Ахарун ва ғайра дарёфт шудаанд.

Масъалаҳои гуногуни марбут ба таърихи замони Сомониён дар осори олимону муҳаққиқон давраҳои гуногун мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор гирифтаанд. Аз ҷониби В. А. Жуковский (1783–1852) ҳанӯз дар асри XIX маводди сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи бузургтарин шаҳри асримиёнагии Хуросон – Марв ҷамъоварӣ шуда, бо макони ҷойгиршавии харобаҳои он муқоиса карда шуд.[1] Бо такя ба ин мавод В. В. Бартолд воситаҳои рушди шаҳрҳои асримиёнагӣ ва маънии истилоҳоти марбут ба қисмҳои шаҳрҳоро, ки дар сарчашмаҳо омадаанд, муайян карда, дар ҳудуди рабаз рушд кардани шаҳрҳои асримиёнагиро таъкид намуд.[2]

Дар миёни таҳқиқшудаҳо ва осори нашргардида асарҳои марбутаи академик В. В. Бартолд (солҳои зиндагиаш 1869–1930) аз ҳама бештар назаррасанд.[3] Академик В. В. Бартолд масъалаҳои ҷуғрофиёи таърихии Осиёи Миёна ва дар маҷмӯъ баъзе аз вилоёти дигари Эронзаминро низ таҳқиқ карда, роҷеъ ба водиҳо, дарёҳо, шаклҳои хоҷагидорӣ, масъалаҳои этникӣ ва амсоли онҳо ба таври дақиқ ва гоҳе мухтасар маълумот додааст. Масоили мухталифи вобаста ба таърих ва ҷуғрофиёи таърихии Тахористон, ки қисме аз Хуросони Бузург маҳсуб мешуд, низ аз ҷониби олим мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.[4] Аммо ӯ дар хусуси ҷуғрофияи таърихӣ ва масоили ҳудудии давлати Сомониён мушаххасан таҳқиқоте анҷом надода, ба таври умум аз вазъи ҷуғрофиёии сарзаминҳои Мовароуннаҳру Хуросон дар замони Аббосиён, Тоҳириён, Саффориён ва Сомониён бо такя ба маълумоти сарчашмаҳо маълумот додааст.[5]

---

[1] Жуковский В. А. Древности Закаспийского края. Развалины Старого Мерва. МАР, 16. Спб., 1894.

[2] Бартольд В. В. К истории Мерва. ЗВОРАО. Т. 19, вып. 4. Спб. 1910.

[3] Бартольд В. В.Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. М., ИВЛ, 1963; Ҳамин муаллиф. Работы по исторической географии и истории Ирана. Соч. Т. 7. М.: Наука, 1971.

[4] Бартольд В. В. Историко-географический обзор Ирана. Спб., 1903.

[5] Бартольд В. В. Соч. Т.2. М.: ИВЛ, 1963. С. 118-127.

Муҳаққиқи дигари шӯравӣ А. Ю. Якубовский (1886–1953) дар таҳқиқоти худ, ки аз китобҳо ва рисолаҳову мақолаҳои алоҳида иборатанд, ба таври пароканда таърихи асрҳои миёнаи Эрону Осиёи Миёнаро баррасӣ кардааст. Якубовский дар мақолае роҷеъ ба сиккаи ёфтшудаи давраи аввали ҳукумати Сомониён (сиккаи мисии ёфтшуда аз ҷониби И. Петрушевский (1898–1977) ба А. Ю. Якубовский супурда шуда буд), ки дар он номи ҳокими сомонии Чоч Яъқуб ибни Аҳмад сабт шудааст, сухан гуфта, ба мавҷудияти зарробхонаҳо дар баъзе шаҳрҳои Мовароуннаҳр ишора кардааст. А. Ю. Якубовский ба масъалаи ҷуғрофияи таърихии давлати Сомониён муфассал таваҷҷуҳ накарда, танҳо нуктаи ҷолиби андешаи ӯ ин аст, ки эълони мустақилияти расмии Мовароуннаҳро на ба Исмоил ибни Аҳмад, балки ба бародари бузурги ӯ – Наср ибни Аҳмад мутааллиқ медонад.[6]

Масъалаи аслу насаб ва баромади нажодии Сомониён, инчунин таърихи таҳти тобеияти онҳо қарор гирифтани вилоятҳои Мовароуннаҳр дар асарҳои А. А. Семёнов (1873–1958)[7] ва Е. А. Давидович(1922–2013)[8] мавриди таҳқиқ қарор дода шудаанд.

Пас аз таҳқиқоте, ки ба хусус В. В. Бартолд ва А. Ю. Якубовский дар мавриди таърихи Сомониён анҷом доданд, чунон ба назар мерасид, ки минбаъд навиштани корҳои илмӣ-таҳқиқотӣ дар ин самт душвор аст. Аммо ин андеша тавассути таҳқиқоти академик Б. Ғ. Ғафуров (1909–1977) тағйир ёфт. Б. Ғафуров андешаҳои В. В. Бартолд ва А. Ю. Якубовскийро, ки Сомониёнро «маволиёни хулафои аббосӣ» донистаанд, рад карда, аз нигоҳи худ иброз намуд, ки Сомониён тавонистанд бо дастгирии аҳолӣ ва маҳорати кордонии худ истиқлолияти сиёсӣ, иқтисодӣ ва муҳимтар аз ҳама мустақилияти фарҳангии мардуми минтақаро аз хилофати Аббосиён таъмин кунанд ва давлати мутамаркизи паҳновареро таъсис диҳанд. Б. Ғафуров дар асарҳои худ дар бораи вазъи сиёсӣ, шароити иқтисодӣ, сохтори давлатӣ ва масъалаҳои иҷтимоии давлати Сомониён маълумоти илмии пурарзиш

[6] Якубовский А. Ю. Об одном раннесаманидском фельсе (из ранней истории Саманидского дома). КСИИМК, вып. 12. М.–Л., 1946. С.103-112.

[7] Семёнов А. А. К вопросу о происхождении Саманидов // Труды АН Тадж. ССР. Т. XXVII. Сборник статей, посвященных истории и культуре периода формирования таджикского народа и его государственности (IX-X вв.). Сталинабад, 1954. С. 3-114. Эпоха Рудаки // Рӯдакӣ ва замони ӯ. Сталинабад, 1958. С. 5-19.

[8] Давидович Е. А. Нумизматические материалы для истории развития феодальных отношений в Средней Азии при Саманидах // Труды АН Тадж. ССР. -Т. XXVII. Сборник статей, посвященных истории и культуре периода формирования таджикского народа и его государственности (IX-X вв.). Сталинабад, 1954. С. 69-117; Средневековое оконное стекло из Таджикистана // Доклады АН Тадж. ССР. -Вып. VII, 1953. С. 29-37.

додааст, аммо масъалаи ҷуғрофияи таърихӣ ё ҷанбаҳои ҳудудии давлати Сомониён аз ҷониби ӯ низ мушаххас таҳқиқ нашудааст.[9]

Дар хусуси макони ҷойгиршавӣ, нуқтаҳои аҳолинишин ва ҷойи харобаҳои шаҳрҳои Сомониён, инчунин, баъзе масъалаҳои саноати кӯҳии Чочу Элоки ин давр асарҳои М. Е. Массон (1897–1986)[10] ва Ю. Ф. Буряков[11] ҳоизи аҳаммиятанд.

Очерки ҷуғрофӣ-таърихии яке аз вилоятҳои мутараққӣ ва аз лиҳози сиёсӣ муҳимми замони Сомониён – Хуттал (дар якҷоягӣ бо Вахш) аз ҷониби А. М. Беленитский навишта шуда, ин муҳаққиқ бо анҷом додани ҳафриёти бостоншиносӣ макони баъзе аз шаҳрҳои асримиёнагии Хутталро муайян намуд.[12] Топографияи таърихии баъзе аз маҳаллоти водии Зарафшони асри Сомониёнро О. Г. Болшаков мушаххас карда буд.[13]

А. М. Беленитский (1904–1993), И. Б. Бентович ва О. Г. Болшаков (тав. 1929) дар асари ҳаммуаллифии пурарзиши худ[14] доир ба мавқеи ҷойгиршавии шаҳрҳои Осиёи Марказӣ дар замони Сомониён, рушди иқтисодию тиҷоратӣ ва тавсеаи ҳудудии онҳо маълумоти арзишманди бостоншиносӣ додаанд.

А. М. Манделштам (1920–1983) бо такя ба маълумоти сарчашмаҳои арабӣ, форсӣ ва бозёфтҳои бостоншиносӣ вобаста ба тавсифи ҷуғрофӣ-таърихии Помир ва вилоятҳои муҷовири он аз адвори қадим то асри Х таҳқиқотҳо анҷом додааст.[15]

---

[9] Гафуров Б. Г., Прохоров Н. Н. Таджикский народ в борьбе за свободу и независимость своей Родины. Сталинабад, 1944 -212 с; Ғафуров Б. Таърихи мухтасари халқи тоҷик. Сталинобод, 1947; (Зери таҳрири. А. Мирзоев) 384 с.; История таджикского народа в кратком изложении. М., 1949, 2-ое издание. М.,1952. 503 с.; О причинах возвышения и падения Саманидов // Советское востоковедение, 1958, №1. С.51-55 (Таҷдиди чоп шуд: Б. Гафуров. Избранные труды. М., 1982); Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М.: Наука, 1972. 664 с; Тоҷикон. Таърихи қадимтарин, қадим ва асрҳои миёна. Душанбе., 1998.413 с.

[10] Массон. М. Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк. Ташкент, 1953.

[11] Буряков Ю. Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко-археологический очерк Чача и Илака). Ташкент: Фан, 1975.

[12] Беленицкий А. М. Историко-географический очерк Хутталя с древнейших времен до X в.н.э. Труды СТАЭ. Т.1, МИА СССР, № 15. М.–Л., 1950. С.109-127; Отчёт о работе Вахшского отряда в 1946 г. С.128-139; Отчёт о работе Вахшского отряда в 1947 г. 140-146.

[13] Большаков О. Г. Заметки по исторической топографии долины Зеравшана в IX–X вв. КСИИМК, вып. 61, 1956. С. 17-23.

[14] Средневековый город Средней Азии. М.-Л.: Наука. 1973. 393 с.

[15] Мандельштам А. М. Сложение таджикской народности в Среднеазиатском междуречье. Автореф. канд. дис. М.–Л., 1951; Материалы к историко-географическому обзору Памира и Припамирских областей с древнейших времен до X в.н.э. Труды АН Тадж. ССР. Т.53. Сталинабад, 1957.

Академик Н. Н. Неъматов (1927–2011) омӯзиши таърихи давлати Сомониёнро аз пажӯҳиши таърихи яке аз вилоятҳои рушдкардаи Мовароуннаҳр – Усрушана оғоз карда[16], минбаъд масъалаҳои мухталифи марбут ба давлати Сомониёнро дар асари дигари худ «Государство Саманидов» таҳқиқу баррасӣ намудааст[17]. Дар боби дуюми асар муаллиф доир ба ҳудуди давлати Сомониён маълумоти арзишманд додааст, аммо мулкҳои мовароуннаҳрии Сомониён бештар таҳқиқ шуда, ба қисмати хуросонии ин давлат камтар таваҷҷуҳ шудааст. Ҳамчунин, муаллиф вилоятҳои Ғур ва Деҳистонро дар қатори навоҳии тобеи давлати Сомониён зикр намуда, аммо онҳоро дар харитаи давлати Сомониён, ки аз ҷониби ӯ истифода (ва эътироф) шудааст, ворид накардааст. Дар баробари ин, Н. Неъматов Хуросонро ба мафҳуми маҳдудаш (яъне танҳо ба маънии вилояти Нишопур) тавсиф намуда, аз вилоятҳои дигари тобеи давлати Сомониён, мисли Гургон, Табаристон, Рай, Ҷибол, Исфаҳон, Кирмон ва Сиистон ёдовар нашудааст.

Пас аз соҳибистиқлол шудани Ҷумҳурии Тоҷикистон масъалаи омӯзиши таърихи давлати Сомониён аз дидгоҳи нав ба миён гузошта шуд.

Муаррихи тоҷик Н. Амиршоҳӣ бо такя ба маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар бораи таърихи давлатдории Сомониён дар асари худ маълумоти арзишманде овардааст.[18] Аз ҷумла, Н. Амиршоҳӣ харитаи нави давлати Сомониёнро дар асоси манобеи таърихӣ таҳия карда, баъзе аз вилоятҳо ва сарзаминҳои таърихии тоҷиконро, ки то кунун дар харитаҳо берун аз ҳудуди давлати Сомониён монда буданд, дохили ин харита намудааст. Дар ин харита вилоятҳои Ғур, Табаристон, Гургон, Рай, Кирмон ва Исфаҳон вориди ин давлат карда шуданд. Вале дар асари ин муҳаққиқ низ ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён мавриди таҳқиқи ҳамаҷониба қарор нагирифтааст.

Соли 1998 асари дуҷилдаи «Сомониён дар оинаи таърих»[19] ба табъ расид, ки тамоми сарчашмаҳои таърихӣ ва осори ҷуғрофии асримиёнагӣ, ки дар бораи Сомониён маълумот доранд, дар ин асар мухтасаран оварда шудаанд.

Ба ифтихори 1100-солагии давлати Сомониён соли 1998 маҷмӯаи мақолоти олимони тоҷик бо номи «Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ»[20] ба нашр расид, ки дарбаргири матолибе роҷеъ ба масоили гуногуни аҳди Сомониён мебошанд. Дар ин маҷмӯа «Порчаҳо аз Ашколу-л-

---

[16] Негматов Н. Н. Уструшана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957.
[17] Негматов Н. Н. Государство Саманидов. Душанбе: Дониш. 1977. 280 с.; Неъматов Н. Давлати Сомониён. Тоҷикон дар асрҳои IX-X. Душанбе: Ирфон, 1989.
[18] Амиршоҳӣ Нурмуҳаммад. Давлатдории тоҷикон дар асрҳои IX–XIV. Душанбе, 1999. 1008 с.
[19] Сомониён дар оинаи таърих. Дар ду чилд. Хуҷанд, 1998. Ҷ.1. 552 с.; Ҷ. 2.667 с.
[20] Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии точикӣ. Душанбе, 1998. 598 с.

олам»-и Ҷайҳонӣ оварда шудаанд, ки академик А. Мухторов бо пешгуфтори кӯтоҳе онро таҳия кардааст.[21]

Масъалаҳои умумии таърихи Сомониён аз ҷониби муаррих А. Мухторов (1938–2019) дар асари ӯ «Сомониён: замон ва макон»[22] таҳиқ шуда, боби панҷуми ин китоб «Марзҳои мулки Сомон»[23] дар хусуси сарзаминҳои тобеи давлати Сомониён ва шаҳрсозию шаҳрдории онҳо маълумоти пурарзиш дорад. Аммо муаллиф танҳо бо иттико ба ахбори баъзе сарчашмаҳои таърихӣ вилоятҳо ва шаҳрҳои асосии давлати Сомониёнро тавсиф карда, дар замони кадоме аз амирони Сомонӣ ҳудуди давлати онҳо то куҷо густариш ё коҳиш ёфт, мушаххас накардааст.

Соли 2000 рисолаи С. Абдуллоев (1945–2001) бо номи «Ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён» ба нашр расид.[24] Муаллифи рисола аз 25 вилояту шаҳри маъруфи қаламрави давлати Сомониён, ки дар осори илмии дигар муҳаққиқон зикр шудаанд, ёд мекунад. Асар асосан хусусияти христоматӣ дошта, муаллиф маълумоти сарчашмаҳои таърихиро бидуни баррасиҳои таҳқиқӣ овардааст. Сонияи, дар ин асар вилоятҳои Ғур, Кирмон ва Ҷибол ҳамчун қаламрави Сомониён тавсиф нашуда, баъзе ноҳия ё шаҳрҳои тобеи вилоятҳо ба унвони вилояти ҷудогона зикр шудаанд. Инчунин, муҳимтарин масъала, замони густариш ва коҳиши қаламрави давлати Сомониён дар асари мазкур баррасӣ нашудааст. Аммо аҳаммияти ин рисола дар он хулоса мешавад, ки муаллиф аз сарчашмаҳои таърихӣ маълумотҳои зиёдеро роҷеъ ба ҷуғрофиёи давлати Сомониён фароҳам овардааст.

Чунонки қайд шуд, масоили умумӣ вобаста ба очерки ҷуғрофӣ-таърихии Хутталон аз ҷониби А. М. Беленитский таҳқиқ шудааст. Аммо масъалаи таърихи Хатлон дар шакли муфассал аз ҷониби Ғ. Ғоибов (1944–2016) мавриди пажӯҳиш қарор гирифта, асари пурарзиши ӯ дар робита ба ин мавзӯъ ба табъ расид.[25] Ғ. Ғоибов таърихи Хатлонро аз аҳди қадимтарин то замони нав таҳқиқ карда, аслу насаби сулолаҳои ҳукуматгари Хатлон, вазъи иҷтимоию иқтисодӣ ва дигар ҳодисоту воқеоти печидаи таърихии марбут ба ин сарзаминро баррасӣ кардааст. Дар фасли шашуми ин китоб зербобе бо номи «Ҷуғрофиёи таърихии Хуттали асрҳои IX-XI»[26] мавҷуд аст, ки дар он шаҳрҳои муҳим, марказҳои тиҷоратии бузург, маҳсулот, табиат, конҳои маъодин, роҳҳо, рӯдҳо ва водию дараҳои ҳар маҳаллу ноҳия бо зикри ному макони ҷойгиршавиашон дар Хатлон оварда шудаанд. Ба ҳангоми

[21] Сомониён ва эҳёи тамаддуни форсии тоҷикӣ. С.151-191.
[22] Мухторов А. Сомониён: замон ва макон. Хуҷанд, 1999. 288 с.
[23] Ҳамон ҷо. С.123-151.
[24] Абдуллоев С. Ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён. Хуҷанд, 2000. 372 с.
[25] Ғоибов Ғ. Таърихи Хатлон аз оғоз то имрӯз. Душанбе:Дониш, 2006. 906 с.
[26] Ҳамон ҷо. С.161-222.

пажӯҳиши ҷуғрофиёи таърихии Хутталон ҳамчунин ҷуғрофиёи таърихии вилоятҳои муҷовири он – Қубодиён, Вашгирд, Рошт ва Карон низ таҳқиқ ва баррасӣ шудаанд.

Дар қатори дигар осору мақолаҳои илмӣ муҳаққиқони Донишгоҳи Давлатии Хуҷанд ба номи академик Б. Ғ. Ғафуров дар ду ҷилд «Донишномаи Сомониён»-ро[27] таҳия ва нашр кардаанд, ки дар он шаҳрҳо ва вилоятҳои давлати Сомониён бар асоси феҳристи алифбоӣ ҷой дода шудаанд. Аксари мақолаҳои донишнома аз кутуби форсӣ ба расмулхатти тоҷикӣ баргардон шуда, дар онҳо ба таҳқиқоти бостоншиносӣ кам такя шудааст.

Соли 1999 ҷилди дуюми «История таджикского народа» ба табъ расид, ки асосан ба таърихи давлати Сомониён бахшида шудааст.[28] Дар ин асар пиромуни ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён маълумоти муҳим фароҳам омадааст, ки баъзе иштибоҳҳо дорад.[29] Дар харитаи умумии давлати Сомониён (саҳ. 335) вилояти Деҳистон дохили қаламрави Сомониён аст, вале дар харитаи марказҳои ҳунармандии ин давлат (саҳ. 371) ин вилоят берун аз ҳудуди давлати Сомониён мондааст. Дар фасли дуюм (Феодальный город)-и боби 8 (Социальные отношения IX–X вв.) дар бораи сохтори шаҳрҳои бузурги замони Сомониён – Бухоро Самарқанд, Бунҷикат, Марв ва Хуҷанд маълумоти арзишманди бостоншиносӣ оварда шудааст.

Аз олимони ғарбӣ Гай Ле Стренҷ (1854–1933) ба таҳқиқи ҷуғрофиёи таърихӣ пардохта, бо истифода аз осори ҷуғрофии асримиёнагӣ асари пурарзише навиштааст[30]. Новобаста ба он, ки дар асар таҳқиқоти бостоншиносӣ хеле кам истифода шудааст, он дар умум барои донистани ҷуғрофиёи таърихии Байнаннаҳрайн, Эрон ва Осиёи Марказӣ аз замони лашкаркашиҳои аъроб то давраи Темуриён хеле маводди пурарзиш дорад.

Ҷуғрофиёи таърихии ҷануби Суғд ва Тахористон аз ҷониби муҳаққиқи узбекистонӣ Ш. Камолуддинов ба таври муфассал таҳқиқ шудааст.[31] Камбуди аслӣ дар рисолаи Ш. Камолуддинов зиёдаравӣ дар баррасии масъалаҳои этникӣ аст. Ӯ сокинони асосии Суғду Тахористонро ақвоми турк гуфта, ҳатто мардуми манотиқи кӯҳистонии Тоҷикистони кунуниро туркнажод навиштааст, ки аз воқеият хеле дур аст. Дар умум, рисолаи Ш.

---

[27] Донишномаи Сомониён. Дар ду чилд. Хуҷанд: Нури маърифат, 2008. -545 с.; 2009. 528 с.

[28] История таджикского народа. Т. II. Эпоха формирования таджикского народа. Под редакцией академика Н. Негматова. Душанбе, 1999. 790 с.

[29] История таджикского народа. Т.II. С.341-355.

[30] Ле Стренҷ Гай. Ҷуғрофияи таърихии сарзаминҳои Хилофати Шарқӣ. Тарҷумаи М.Ирфон. Теҳрон, 1390 ҳ.ш. 609 с.

[31] Камалиддинов Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX - начала XIII вв. Ташкент, 1996.

Камолуддинов бе дарназардошти ҷанбаҳои идеологӣ маводди таҳқиқии хеле арзишманд дорад.

Дар қатори дигар муҳаққиқон олимони эронӣ Ҷ. Ҳиравӣ[32], А. Зарринкӯб (1923–1997)[33], М. Ноҷӣ[34] таърихи асрҳои IX–X Эронро таҳқиқ намуда, ба таҳлили масоили сиёсӣ ва иҷтимоии замони Сомониён пардохтаанд. Вале дар осори онҳо масоили ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён амиқан таҳқиқ нашуда, санаи баъзе ҳодисоти таърихӣ ба иштибоҳ оварда шудааст. [35]

Роҷеъ ба баъзе аз вилоятҳо ва шаҳрҳои давлати Сомониён мақолаҳои ҷудогонае низ ба табъ расидаанд, ки мақолаҳои М. Исоматов (1965–2009)[36] ва С. Муллоҷонов[37] намунае аз онҳо маҳсуб мешаванд.

Аз осори илмии баррасишуда метавон хулоса намуд, ки ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён чӣ дар сатҳи вилоятҳои ҷудогона ва чӣ дар сатҳи умумии ҳудуди ин давлат ба таври кофӣ таҳқиқ нашудааст. Ҳудуди давлати Сомониён то имрӯз бештар дар асоси маълумоти умумии сарчашмаҳои хаттӣ тахминан муайян шуда, қисме аз ҳудуди он номуайян боқӣ мондааст. Масъалаи ба Сомониён тааллуқ доштани баъзе аз вилоятҳои Эрон норӯшан боқӣ монда, тағйир кардани марзҳои ин давлат дар давраҳои гуногун ҳам бояд муайян карда нашудааст.

Масъалаи ҷиддӣ ва нисбатан мушкил муайян кардани шаҳрҳои давлати Сомониён ва макони ҷойгиршавии онҳо дар асоси кашфиёти бостоншиносӣ мебошад.

Масъалаи дигар, ки дар пажӯҳиши ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён муҳим аст, равандҳо ва тағйиротҳои сиёсиву иҷтимоии мамолики ҳамҷавори он, хусусан хилофати Бағдод ва давлати Бувайҳиён мебошад, ки ба масъалаи мавриди омӯзиш таъсири бевосита доранд.

Муайян кардани ҷанбаҳои мухталиф ва ҷузъии ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён бе донистани сохтори сиёсию маъмурии он низ номумкин аст.

---

[32] Ҳиравӣ Ҷ. Эрон дар замони Сомониён. Шероз 1371 ҳ.ш.
[33] Зарринкӯб А. Рӯзгорон. Таърихи Эрон аз оғоз то суқути Паҳлавӣ. Чопи панҷум, Теҳрон: Маҳорат,1383. 1014 с.
[34] Ноҷӣ М. Фарҳанг ва тамаддуни исломӣ дар қаламрави Сомониён. Душанбе, 2011. 1295 с.
[35] Ҳамон ҷо. С.171-267.
[36] Исоматов М., Муллоҷон С. Ҷуғрофияи таърихии Самарқанд (ади Сомониён). Рӯдакӣ. № 5. 2007. С. 91-100.
[37] Муллоҷонов С. Ҷуғрофияи таърихии Балх дар замони Сомониён // Нигоҳе ба рӯзгор ва осори Робиаи Балхӣ. Душанбе, 2010. С. 4-10; Ҷуғрофияи таърихии Рай. //Дастовардҳои илмии Абубакри Закариёи Розӣ дар рушду нумӯи илмҳои муосир. Душанбе, 2014; Дувозда девони Сомониён // Адаб. 2017. №9 (153). С. 24-27.

Бо такя ба маълумоти сарчашмаҳо ва бозёфтҳои бостоншиносӣ, инчунин, харитаҳои таърихӣ, ки ҳудуди давлати Сомониёнро тасвир кардаанд, зарурати таҳқиқоти алоҳида дар ин самт падид омадааст, то тамоми маводди дастрасшуда таҳлилу муқоиса шаванд. Дар ҳамин замина муаллифи рисола барои расидагӣ ба бештари масоили ҳалношуда ва паҳлӯҳои норӯшани ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён дар раванди пажӯҳиш саъй кардааст.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии навиштани ин рисола аз он иборат, аст ки муаллиф дар асоси маълумоти сарчашмаҳо ва маводди осори таърихии ҷуғрофӣ масоили марбут ба ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониёнро таҳлилу баррасӣ ва муқоиса намуда, дар ин раванд то ҳадди имкон аз маводди таҳқиқоти бостоншиносӣ истифода бурда, ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониёнро тасвир намояд.

Бо назардошти фарогир будани масъала ва гуногунии мушкилоти марбут ба чуғрофияи давлати Сомониён муаллифи рисола дар назди хеш вазифа гузоштааст, то масоили зеринро мавриди баррасӣ қарор диҳад:

- вориди фазои илмӣ кардан ва мавриди пажӯҳиш қарор додани ахбори сарчашмаҳое, ки барои такмили ҷанбаҳои норӯшани масоили марбут ба ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён муҳимманд;
- муайян кардани ҳудуди давлати Сомониён дар тӯли давраи мавҷудияти он;
- муайян кардани шароиту хусусияти раванди тағйирёбии ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён;
- муайян кардани робитаи ҷуғрофиёи таърихӣ бо равандҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ, ки дар давлати Сомониён ба вуқӯъ омадаанд;
- муайян кардани шаҳрҳо ва қалъаҳои маъруфи давлати Сомониён ва тавсифи ҷуғрофӣ-таърихии онҳо;
- муайян кардани таъсири омилҳои сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодӣ дар равандҳои тағйири ҷуғрофиёии давлати Сомониён.

Таҳқиқоти мазкур, албатта, наметавонад ҳалли комили тамоми ин масъалаҳоро ба анҷом расонад, аммо талош ба харҷ дода шуд, то ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён ҳаддалимкон маълум гардад ва мақсаду вазифаҳои гузошташуда дар ҳадди зарурати илмӣ иҷро шаванд.

Асоси методологии рисола консепсияи материалистӣ-диалектикии таърихи ҷамъият, инчунин, мафҳуми сарчашмаи таърихӣ ҳамчун инъикосгари воқеияти мавҷуд ва сабабияти иҷтимоии он дониста мешавад.

Усули таҳқиқот. Муаллиф кӯшидааст масъалаҳои муқарраршударо бо сарчашмаҳои таърихии мавҷуда ва осори илмӣ мавриди баррасӣ қарор бидиҳад. Таҳлили ҳамаҷонибаи маълумоти сарчашмаҳои марбут ба ҳамин давра, ҷудо кардани падидаҳои табиӣ ва махсус аз падидаҳои тасодуфӣ ва

дуюмдараҷа, инчунин истифодаи усули муқоисаи таърихӣ дар рисолаи мазкур соҳиби афзалият мебошанд.

Пойгоҳи сарчашмашиносии таҳқиқот. Дар таҳқиқи таърихи сиёсӣ ва ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён манобеи арабӣ ва форсии асри Сомониён ва баъди онҳо хеле муҳим мебошанд. Дар сарчашмаҳои таърихӣ таърихи таъсис, шукуфоӣ ва таназзули давлати Сомониён то ҳадде рӯшан тасвир шуда, рӯйдодҳо бо риояи замон зикр гардидаанд. Ин имкон медиҳад, ки вобаста ба кадом як воқеаи сиёсӣ тағйир ёфтани ҳудуди давлати Сомониён ва сохтори маъмурии он дар замони мушаххас муайян карда шавад. Маълумоте, ки таърихнависони асримиёнагӣ дар бораи ҷангҳои дохилӣ ва ё муҳорибаҳои наздимарзии давлати Сомониён овардаанд, имкон медиҳанд, ки номи баъзе аз мавзеъҳои ҷуғрофии муҷовир ва ҳам қисман ҳудуди онҳо муайян карда шаванд.

Сарчашмаҳои хаттии марбут ба масъалаи таҳқиқшаванда ба ду бахш: осори таърихӣ ва ҷуғрофӣ қисмат мешаванд. Бо дарназардошти он ки ин асарҳо миёни донишмандон маъруфият доранд, бинобар ин аз тавсифи онҳо худдорӣ намуда, танҳо бо зикри ном ва маҳалли нашрашон иктифо мекунем.

Асарҳои таърихӣ: «Таърихи Бухоро»-и Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршахӣ,[38] «Таъриху-р-русул ва-л-мулук»-и Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ,[39] «Зайну-л-ахбор»-и Абдулҳай Гардезӣ,[40] «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ,[41] «Таърихи Табаристон»-и Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Исфандиёр,[42] «Равзату-с-сафо»-и Муҳаммад ибни Ховандшоҳ ибни Маҳмуд маъруф ба Мирхонд,[43] «Таърихи Яминӣ»-и Абунаср Муҳаммад ибни Абдулҷаббори Утбӣ,[44] «Ал-Комил фӣ-т-таърих»-и Муҳаммад ибни Абдулкарим ибни Абдуллоҳи Шайбонӣ, маъруф ба Ибни Асир.[45]

Асарҳои ҷуғрофӣ: «Ҳудуду-л-олам мина-л-машриқ ила-л-мағриб»-и муаллифи номаълум,[46] «Масолик ва-л-мамолик»-и Убайдуллоҳ ибни

---

[38] Абубакр Муҳаммад ибни Ҷаъфари Наршахӣ. Таърихи Бухоро. Душанбе. 2012.

[39] Муҳаммад ибни Ҷарири Табарӣ. Таъриху-р-русул вал мулук. Дар 8 китоб. Душанбе. 2014.

[40] Абдулҳай Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Тасҳеҳи Абдулҳай Ҳабибӣ. Теҳрон, 1363.

[41] Абулфазл Муҳаммад ибни Ҳусайни Байҳақӣ. Таърихи Байҳақӣ. Тарҷума ва тасҳеҳи Алиакбари Фаёз. Теҳрон, 1373.

[42] Муҳаммад ибни Ҳасан ибни Исфандиёр. Таърихи Табаристон. Ба тасҳеҳи Аббос Иқбол. Ба эҳтимоми Муҳаммад Рамазонӣ Теҳрон: Асотир, 1389.

[43] Мирхонд. Равзату-с-сафо. Теҳрон, 1366.

[44] Абунасри Утбӣ. Таърихи Яминӣ. Тарҷумаи Носеҳ ибни Саъди Ҷарфодиқонӣ. Теҳрон, 1362.

[45] Ибни Асир. Ал-Комил фи-т-таърих. Дар 13 Ҷилд. Баргардони Ҳамид Ризо Ожир. Техрон: Асотир, 1382.

[46] Ҳудуду-л-олам минал Машриқ ила-л-Мағриб. Душанбе, 2015.

Абдуллоҳ ибни Хурдодбеҳ,[47] «Китобу-л-булдон»-и Аҳмад ибни Муҳаммад ибни Исҳоқ маъруф ба Ибни Фақеҳи Ҳамадонӣ,[48] «Ашколу-л-олам»-и Ҷайҳонӣ,[49] «Масолик ва мамолик»-и Абуисҳоқ Иброҳими Истахрӣ,[50] «Муруҷу-з-заҳаб»-и Алӣ ибни Ҳусайни Масъудӣ,[51] «Сурату-л-арз»-и Абулқосим Муҳаммади Бағдодӣ маъруф ба Ибни Ҳавқал,[52] «Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим»-и Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Муқаддасӣ[53] ва «Муъҷаму-л-булдон»-и Ёқут ибни Абдуллоҳи Ҳамавии Румӣ.[54]

Осори ҷуғрофинависони асрҳои IX-X, ки дар иншои рисолаи мо ҳамчун манобеи муҳим нақши калидӣ доранд, дар асари махсуси академик И. Ю. Крачковский давра ба давра ҷамъоварӣ ва таҳлилу баррасӣ шудаанд.[55]

Дар минтақаҳое, ки ҳафриёти бостоншиносӣ анҷом дода шудаанд, ёфтани макони шаҳру маҳалҳои замони Сомониён имконпазир гардид. Аммо на дар ҳама сарзаминҳои мутааллиқ ба давлати Сомониён ин гуна ҳафриёт анҷом дода шудаанд. Аз ин рӯ, ҳангоми тавсифи шаҳру маҳалҳои алоҳидаи замони Сомониён дар қатори ахбори сарчашмаҳо ба қадри имкон маводди таҳқиқоти бостоншиносӣ низ истифода шуданд. Дар минтақаҳое, ки ҳафриёти бостоншиносӣ анҷом дода нашудаанд, хулосаҳо фақат дар асоси ахбори сарчашмаҳо карда шудаанд.

Ковишҳои бостоншиносӣ, маводди сиккашиносӣ ва таҳлилу баррасии муқоисавии ахбори манобеъи таърихӣ имкон медиҳанд, ки ҷузъиёти шаҳрсозӣ ва шаҳрдорӣ, марзҳои онҳо ва тағйироти ҷуғрофиёи дар давраи мавҷудияти давлати Сомониён баамаломада мушаххас шаванд.

Чаҳорчӯби замонии таҳқиқот замони зуҳури намояндагони хонадони Сомонӣ дар ҳукумати Мовароуннаҳру Хуросон то таназзули давлати онҳо, яъне солҳои 819–1005-ро дар бар мегирад. Зарурати интихоби ин ҳудуди замонӣ дар он зоҳир мешавад, ки густариш ва маҳдуд гаштани ҳудуди давлати Сомониён бо авзои сиёсию иҷтимоӣ ва иқтисодии ҳоким бар ин давлат иртиботи мустақим мегирад.

---

[47] Ибни Хурдодбеҳ. Ал-Масолик ва-л-мамолик. Тарҷумаи Саъид Хокранд. Теҳрон, 1370.
[48] Ибни Фақеҳи Ҳамадонӣ. Китобу-л-булдон. Теҳрон, 1369.
[49] Абулқосим ибни Аҳмади Ҷайҳонӣ. Ашколу-л-олам. Тарҷумаи Алӣ ибни Абдуссаломи Котиб. Ба кӯшиши Фирӯз Мансурӣ. Теҳрон, 1368.
[50] Абуисҳоқ Иброҳими Истахрӣ. Масолик ва мамолик. Тарҷумаи Муҳаммад ибни Абдуллоҳи. Ба кӯшиши Эраҷи Афшор. Теҳрон, 1366.
[51] Алӣ ибни Ҳусайни Масъудӣ. Муруҷу-з-заҳаб. Тарҷумаи Абулқосими Поянда. Ҷ.1. 785 с., Ҷ.2. -923 с - Терон, 1382.
[52] Ибни Ҳавқал. Сурату-л-арз. Тарҷума ва тавзеҳи доктор Ҷ.Шиор. Теҳрон: Амири Кабир, 1366.
[53] Муҳаммад ибни Аҳмад ал-Муқаддасӣ. Аҳсану-т-тақосим фӣ маърифати-л-ақолим. Тарҷумаи Алинақии Мунзавӣ. Теҳрон, 1361.
[54] Ёқути Ҳамавӣ. МуъҶаму-л-булдон. Тарҷумаи Алӣ Сақии Разавӣ. Теҳрон, 1380.
[55] Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 4. М., 1957.

Ҳудуди ҷуғрофиёии таҳқиқот: Мовароуннаҳр ва шимоли он то водии дарёи Талас ва аз шарқ – марзҳои Туркистони шарқӣ, Хуросон ва ҷануби он то Сиистон, Синд, дар ғарб то Эрони марказӣ. Ин ҳудуд дар замони шукуфоии давлати Сомониён таҳти ҳукумати онҳо буд.

Нововарии илмии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки:

- ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён дар асоси маводди сарчашмаҳои ҷуғрофӣ-таърихии асрҳои миёна ба таври фарогир таҳқиқ гардидаанд;
- бо такя ба маълумоти сарчашмаҳои ҷуғрофӣ-таърихӣ ҳудуди давлати Сомониён дар тамоми давраи мавҷудияти он муайян шудааст;
- равандҳо ва хусусияти ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён мушххас гардидаанд;
- робитаи ҷуғрофиёи таърихӣ бо равандҳои иқтисодӣ-иҷтимоии дар давлати Сомониён ҷараёндошта муайян шудааст;
- дар асоси маълумоти сарчашмаҳои хаттӣ, ҳафриёти бостоншиносӣ ва маводди сиккашиносӣ роҷеъ ба шаҳру вилоятҳои давлати Сомониён маълумоти муҳим оварда шудааст;
- омилҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, ки дар тағйири ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён асаргузор буданд, мушаххас шуда, мавриди баррасӣ қарор гирифтанд.

Ба ҳимоя нукоти зерин пешниҳод мегарданд:

- хонадони Сомонӣ сеюмин силсила аз хонадонҳои хукуматгари ашрофи маҳаллии тоҷик мебошанд, ки асрҳо баъд аз сукути Сосониён (224–651) дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон бе он ки нисбат ба халифаи Аббосӣ роҳи мухолифат дар пеш гирифта бошанд, давлатеро бо эҳёи сунану анъаноти миллӣ барпо карданд ва ин давлат дар чанд насл аз авлоди бунёдгузори он – Исмоили Сомонӣ идома ёфт;
- намояндагони хонадони Сомонӣ дар замони иқомати Маъмун дар Хуросон бо хадамоти хеш таваҷҷуҳи ӯро ҷалб карда, андак муддате пеш аз ба қудрати сиёсӣ расидани Тоҳириён дар қисмате аз Мовароуннаҳру Хуросон ҳукуматҳои мустақилгунаи хурди худро дар Самарқанду Фарғона ва Чочу Усрушанаю Ҳирот, ки ба ишорати халифа ба онҳо вогузор шуда буд, барпо карда, заминаи таъсиси давлати хонадони худро гузоштанд;
- Сомониён баъди таназзули давлати Тоҳириёну Саффориён бо маншури халифаи Аббосӣ давлати худро дар собиқ қаламрави давлати Тоҳириён таъсис намуда, бо тақвияти сутунҳои иқомати давлати хеш ҳудуди онро густариш доданд;
- Сомониён бо ин ки бо пардохти хироҷ ва изҳори садоқат ба халифаи Аббосӣ изҳори тобеият мекарданд, аммо дар тамоми Мовароуннаҳру Хуросон ҳамаҷониба мустақилу мухтор буданд ва ҳавзаи фармонравоии

хешро ба майлу иродаи худ бевосита ва бе дастури халифа вусъат мебахшиданд;

- дар замони ҳукумати Исмоили Сомонӣ сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон зери фармони ӯ рафтанд, баъдан Гургону Табаристонро аз дасти Алавиён, ки душманони халифаи Аббосӣ буданд берун оварда, вилояти Райро бо Қазвину Зинҷон ба қаламрави худ афзуд; вилояти Ҷиболро низ вориди қаламрави худ намуд, аммо чун ин вилоят аз дастрасии биловоситаи ӯ дуртар буд, он аз қаламрави Сомониён хориҷ гашт ва арсаи тохту този саркардагони Гелону Дайлам гардид;

- дурахшонтарин даврони фармонравоии Сомониён ва густариши қаламрави онҳо ин даврони ҳукумати Наср ибни Аҳмад мебошад. Баъди маъзулии ӯ аз қудрати идории давлат ва нерӯманд шудани нуфузи сипоҳиёни турк, дар умури давлатдории Сомониён халал ворид мешавад ва бо заиф шудани пояҳои давлатдории онҳо, ҳудуди ин давлат низ коҳиш меёбад.

Аҳаммияти амалии рисола дар он хулоса мешавад, ки он метавонад ҳангоми омӯзиши масъалаҳои ҷуғрофиёи таърихии асрҳои IX-XI-и Мовароуннаҳру Хуросон ва Эрон, инчунин барои таҳияи асарҳои умумии вобаста ба таърихи асримиёнагии Эронзамин мавриди истифода қарор гирад. Инчунин, рисола метавонад барои навиштани ҷанбаҳои гуногуни таърихи ин сарзамин, курсҳои махсус ва китобҳое, ки ба ин ҳудуд ва давраи таърих иртибот доранд, ҳамчун маводди иловагӣ ва ёридиҳанда хидмат кунад.

Апробатсияи рисола. Рисола дар ҷаласаи илмии шуъбаи таърихи қадим, асрҳои миёна ва нави Институти таърих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии ба номи А. Дониши АИ ҶТ (суратҷаласаи № 1 аз 2 феврали 2018) баррасӣ шуда, ба ҳимоя тавсия гардид. Мазмуни асосии рисола дар чаҳор мақолаи муаллиф, дар маҷаллаҳои илмие, ки ба феҳристи КОА Вазорати маориф ва илми Федератсияи Руссия ва КОА Дастгоҳи иҷроияи Президенти ҶТ вориданд, баён шудааст.

Сохтори рисола. Рисола аз сарсухан, ду боб, шаш зербоб, хулоса, замимаҳо (харита ва ҷадвалҳо), рӯйхати сарчашмаҳо ва адабиёти илмӣ иборат аст.

МУҲТАВОИ АСОСИИ ДИССЕРТАТСИЯ

Дар муқаддима аҳамияти мавзуъ асоснок гардида, дараҷаи омӯхташавии масъала таҳлил шудааст ва ҳадафу вазифаҳо, навоварии илмӣ, предмет ва объект, маҳдудаи замонӣ, асосҳои методологӣ, пойгоҳи маъхазшиносӣ ва аҳамияти назариявӣ-амалии таҳқиқот муайян карда шудаанд.

Боби якуми рисола – «Ҷуғрофиёи Мовароуннаҳру Хуросони асрҳои VII–IX» аз ду зербоб иборат аст. Дар зербоби аввал – «Тавсифи таърихӣ-ҷуғрофиёии мулкҳои Мовароуннаҳр» вазъи сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва

мавқеи ҷуғрофии мулкҳои Мовароуннаҳр дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва асарҳои ҷуғрофӣ таҳлил ва баррасӣ шудаанд.

Варорӯд дар арафаи ишғоли аъроб парокандагии сиёсиро паси сар мекард ва ба 40 мулки ҷудогона, мисли Фарғона, Суғд, Бадахшон, Хутталон, Чағониён, Исфиҷоб, Илок, Чоч, Усрушана ва ғайра қисмат шуда буд.

Солҳои 651-653 лашкари аъроб Хуросонро фатҳ карда, дар Марв барои худ лашкаргоҳ сохтанд. Пас аз чанде ҳуҷумҳои арабҳо ба қаламрави Варорӯд (Мовароуннаҳр) оғоз мешавад. То волии Хуросон таъйин шудани Қутайба ибни Муслим (669–715) арабҳо натавонистанд ба сарзамини Варорӯдро пурра фатҳ намоянд. Соли 704 Қутайба волии Хуросон таъйин шуд ва усули ҳуҷуми худро ба сарзаминҳои соҳили рости Амударё дигар карда, ҳадаф гузошт, то Варорӯдро ба хилофати араб ҳамроҳ кунад. Ниҳоят соли 709 Бухоро ба дасти ӯ фатҳ шуд.

Бухоро аз қадимтарин шаҳрҳои Варорӯд аст, ки ҳанӯз аз давраҳои нахустин давлатҳои қадими Суғд, Бохтар ва Хоразми вуҷуд дошта, дар канори рӯди Зарафшон ҷойгир буда, «... шаҳри бузург аст ва ободонтарин шаҳр аст дар Мовароуннаҳр ва мустақарри малики машриқ аст; дувоздаҳ фарсанг андар дувоздаҳ фарсанг аст ва деворе ба гирди ин ҳама даркашида ба як бора ва ҳамаи работҳо ва деҳҳо аз андаруни ин девор аст».[56]

Самарқанд дуюмин шаҳри бузурги Варорӯд аст. Яъқубӣ менависад: «Самарқанд яке аз бошукӯҳтарину арҷмандтарин ва нерӯмандтарин билодест, ки дорои мардоне бештар ва қаҳрамононе сарсахттар ва ҷангҷӯёне шикеботар аст ».[57]

Соли 712 Қутайба ибни Муслим ба Самарқанд лашкар кашида, онро ба қаламрави хилофати араб ҳамроҳ кард, буд.[58]

Муаллиф мулкҳои дигар ва муҳими Мовароуннаҳр – Уструшана, Фарғона, Чоч, Элок, Исфиҷоб, Хутталон, Чағониён, Шумон, Вашгирд ва дигаронро низ дар асоси сарчашмаҳои таърихӣ ва осори ҷуғрофиёии асримиёнагӣ тавсиф намудааст.

Вобаста ба зербоби якуми боби аввали рисола муаллиф чунин хулоса мекунад, ки вилоятҳои маъруфи сарзамини таърихии миллати тоҷик - Варорӯд ва ё Мовароуннаҳр, чун Суғд, Хоразм, Фарғона, Чағониён, Шумон, Тирмиз, Хутталон, Бадахшон, Рашт, Исфиҷоб, Илок, Чоч, ва ғайра дар асрҳои VII–IX вобаста ба вазъи сиёсӣ ва иҷтимоӣ гоҳе якпорча ва гоҳе ҷудо аз ҳам, гоҳе умрону обод ва гоҳе афтода аз рушд вуҷуд доштанд.

Дар зербоби дуюми боби якум «Ҷуғрофиёи таърихии сарзамини Хуросон» таърихи ин сарзамини паҳновар, пайдоиш ва мазмуни номи он,

---

[56] Ҳудуду-л-олам. С. 70
[57] Яъқубӣ. Ал-Булдон. С. 69.
[58] Яъқубӣ. Ал-Булдон. С. 69.

тақсимоти ҷуғрофиёӣ ва маъмурии он дар давраҳои то исломӣ мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтааст.

Муаллиф зербоби мазкурро аз тақсимоти маъмурӣ-ҳудудии Хуросон дар замони Сосониён шурӯъ карда, таъкид кардааст, ки ҳудуди ин сарзамини паҳновар дар тӯли таърих бо сабабҳои сиёсӣ ҳамеша мутағайир будааст. Гардезӣ[59] ва Саолибӣ[60] зикр кардаанд, ки Ардашери Бобакон Хуросонро ба чаҳор бахш тақсим кард ва ба ҳар кадом марзбонеро гумошт, ки ба қавли Гардезӣ: яке марзбони Марви Шоҳҷон, дувумӣ Балху Тахористон, сеюм Ҳирот, Пушанг ва Бодғиз ва чаҳорум марзбони Мовароуннаҳр; ва ба қавли Саолибӣ: яке марзбони ду Марв (Марви Шоҳиҷаҳон ва Марврӯд), Толиқон ва Ҷузҷон, дувумӣ марзбони Ҳирот ва Бушанҷ, Бусту Систон, сеюмӣ марзбони Балху Табаристон ва чаҳорумӣ марзбони Фарорӯд будаанд.

Муҳаққиқон маънии истилоҳи «Хуросон»-ро баромадгоҳи Хуршед ё Ховарзамин гуфтаанд.[61]

Дар ибтидои асрҳои миёна тамоми ҳудуди тобеи мусулмонон, ки дар самти шарқии дашти Лут то кӯҳҳои Ҳинд воқеъ буданд, Хуросон номида мешуд. Ба ин тартиб, тамоми сарзамини Мовароуннаҳр дар шимолу шарқ, ба истиснои Сиистон ва Қуҳистон дар ҷануб вориди Хуросон мешуданд. Сарҳадди Хуросон дар Осиёи Миёна биёбони Чину Помир ва аз самти Ҳинд қаторкӯҳҳои Ҳиндукуш буд, аммо баъдан каме дақиқу хурдтар гардида, аз шимолу шарқи рӯди Ҷайҳун он тарафро дар бар намегирифт. Вале тамоми баландиҳои моварои Ҳирот бо манотиқи болооби рӯди Ҷайҳун дар асрҳои миёна аз ҷониби арабҳо ҷузъи Хуросон ониста мешуд.[62]

Марказҳои асосии Хуросон дар ибтидои футуҳоти аъроб Марв ва Балх буданд. Бо фатҳи Марв аз ҷониби арабҳо (651) давлати Сосониён суқут кард ва тадриҷан шаҳрҳои дигари Хуросон низ дар тобеияти арабҳо қарор гирифтанд.

Дар зербоби мазкур муаллиф чунин хулоса мекунад, ки сарзамини Хуросон дар таърихи мавҷудияташ аз чанд ҷиҳат дорои аҳамият буд. Аввалан ин ҳудуди хеле васеъ дошт, ки бо Чину Ҳиндустон ҳаммарз буд ва роҳҳои муҳими тиҷоратӣ аз ин ду кишвар ба самти ғарбу шимол тавассути Хуросон мегузаштанд. Сониян, Хуросон минтақаи дифоие буд барои

---

[59] Абусаъид Абулҳай ибни Заҳҳок ибни Маҳмуди Гардезӣ. Зайну-л-ахбор. Таҳия ва нашри электроник Алиризо Каёнӣ. Мунташиршуда дар торнамои www.tarikhfa.com. Б.48.

[60] Абумансур Абдулмалик ибни Муҳаммади Саолибии Нишопурӣ. Таърихи ғуруру-с-сияр маъруф ба «Шоҳнома»-и Саолибӣ. Тарҷума аз арабӣ ба форсӣ Сайид Муҳаммади Рӯҳонӣ. Баргардон ба расмулхати тоҷикӣ Н. Зоҳидов. Душанбе, 2014. С.249.

[61] Камол Ҳ. Руҷӯи таърихӣ ё ба ҷойи пешгуфтор // Таърих хотираи гӯёи миллат. Маводи конференсияи илмию назариявӣ дар мавзӯи “Масъалаҳои мубрами таърихнигории тоҷик дар давраи муосир. Рашт, 5-6 ноябри соли 2016. Зери назари Ҳ. Камол. Душанбе: Сухан, 2017. С. 6.

[62] Ле Стренҷ. С. 408.

қисмати марказии Эрон. Зеро ҳуҷумҳои ғоратгаронаи қабоили турк ба ҳудуди Эрон аз самти шимол аввал ба Хуросон сурат мегирифт.

Боби дуюми рисола – «Ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён» аз чор зербоб иборат аст.

Зербоби якум- «Оғози ҳукумати намояндагони сулолаи Сомониён дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон» ба баррасии таърихи ба ҳукумат расидани ин сулола ва аслу насаби онҳо, инчунин қаламрави давлати онҳо дар ибтидои зуҳур дар саҳнаи сиёсии Мовароуннаҳр ва Хуросон бахшида шудааст.

Тавре маълум аст, сарсилсилаи хонадони Сомониён – Сомонхудот аслан аз навоҳии Балх, Тирмиз ё атрофи Самарқанд бархоста буд.[63] Ӯро Сомонхудот ба ин сабаб хонданд, ки деҳе бино карда, онро Сомон ном ниҳод. Муаррихон Сомонхудотро аз насаби сарлашкари маъруфи Сосониён – Баҳром Чӯбин медонанд[64], ки исломро пазируфта, мавриди эҳтироми амири Хуросон Асад ибни Абдуллоҳи Қасрӣ қарор гирифт. Чаҳор набераи Сомонхудот: Нӯҳ, Аҳмад, Яҳё ва Илёс барои дастгирии ҳукумати Аббосиён ба муқобили шӯриши Рофеъ ибни Лайс (806–810) бо дастури халифа Маъмун (813–833) ба корҳои идории давлатӣ ҷалб шуданд. Бад-ин тариқ, солҳои 819–820 Нӯҳ дар Самарқанд, Аҳмад дар Фарғона, Яҳё дар Чочу Усрушана ва Илёс дар Ҳирот ба ҳукумат таъйин шуданд. Зоҳиран чунин менамуд, ки ин чаҳор бародар ҳукумати алоҳидае доранд, ки бевосита тобеи ҳокими Хуросон аст, вале дар асл чунин набуд. Дар миёни онҳо Нуҳ ибни Асад мақоми махсус дошт ва дар равобити хориҷӣ чун сарвари хонавода баромад мекард. Таҳқиқи сиккаҳо низ гувоҳи он аст, ки бародарони дигари Нӯҳ бо вуҷуди он ки ҳокими сарзаминҳои ҷудогона ба ҳисоб мерафтанд, аммо сиккаҳоро бо номи бародари бузургашон зарб мекарданд.[65]

Бо вуҷуди он ки Сомониён дар ин давра тобеи Тоҳириён буданд, дар маҳалҳо қудрати идорӣ дошта, ба вилоятҳои ҳамҷавор лашкаркашӣ мекарданд. Масалан, Нӯҳ ибни Асад солҳои 839-840 ба Исфиҷоб, ки дар ихтиёри туркон ва як гурӯҳ ҳампаймонони онҳо аз мардуми Чоч қарор гирифта буд, лашкар кашида, онро забт намуд. Барои аз ҳуҷуми ғоратгаронаи бодиянишинҳо эмин доштани он атрофи шаҳрро бо девори баланду мустаҳкам иҳота сохт.[66]

Маҳз аз ҳамин давра Самарқанд ҳамчун пойгоҳи асосии хонадони Сомониён ташаккул ёфт ва нахустин пойтахти давлатдории ин сулола гардид.

---

[63] Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 450.
[64] Наршахӣ. Таърихи Бухоро. С. 114.
[65] Давидович И. А., 1954, С. 3
[66] Неъматов Н. Давлати Сомониён. С. 25.

Ҳамин тариқ, бо таъйини намояндагони дудмони Сомонӣ дар ҳукуматҳои шаҳру вилоёти Мовароуннаҳру Хуросон, онҳо барои таъсиси давлати мустақили тоҷикон дар ҷуғрофиёи паҳноваре заминаи мусоид фароҳам оварданд.

Зербоби дуюми боби дуюм - «Густариши ҷуғрофиёи давлати Сомониён» ба масъалаи тавсеаи ҳудуди давлати Сомониён ва ба давлати абарқудрати замони худ табдил шудани он бахшида шудааст.

Тамоми муаррихони шинохта Исмоил ибни Аҳмади Сомониро бунёдгузори давлати Сомониён медонанд. Баробари нишастан бар тахти аморат, Исмоил пойтахти давлати худро аз Самарқанд ба Бухоро кӯч дод, ки ҳеҷ аз амирони Хуросон ба Бухоро мақом накардаанд пеш аз вай.

Соли 893 фармони халифаи Аббосӣ – Муътазид (893–902) дар хусуси ба Исмоили Сомонӣ супоридани ҳукумати Мовароуннаҳр расид. Худи ҳамон сол Исмоил барои бартараф кардани хатари ҳамлаҳои туркон ба шаҳри марказии Туркистон – Тироз (Тарози кунунӣ дар Қазоқистон) лашкар кашида, хони туркро ҳамроҳ бо 10 ҳазор надимону сипоҳиёнаш асир гирифта. Бад-ин восита туркон муддати тӯлонӣ ба марзҳои Мовароуннаҳр ҳуҷум карда натавонистанд.[67]

Пас аз ин ғалаба Исмоил қаламрави худро то водии Талас васеъ намуда, минтақаи хеле пурғановатро, ки дорои маъданҳои гуногуни гаронарзиш буд, дар ихтиёр гирифт.

Соли 893 Исмоил Усрушанаро аз нав ба қаламрави давлати худ ҳамроҳ карда, ҳукумати Сайр ибни Абдуллоҳро сарнагун намуд ва барои ҳамешагӣ Усрушана аз зери ҳукумати афшинҳои сулолаи Ковусиён берун рафт.

Афзудани қудрати Сомониён дар Мовароуннаҳр ва Саффориён дар Хуросон дар маркази хилофат – Бағдод таҳлука меафканд. Бо мақсади заъиф кардани ҳар ду сулолаи тоҷикӣ халифаҳои Аббосӣ ба хулосае омаданд, ки Амр ибни Лайсро бо Исмоили Сомонӣ ҷанг андозанд. Бо ин мақсад соли 892 халифа Муътазид фармони ҳукуматдории Хуросонро ба Амри Лайс фиристод.

Дар ду муҳорибае, ки солҳои 899 ва 900 ба вуқуъ пайваст, Исмоили Сомонӣ Амри Лайсро шикаст дода, ба қавли Наршахӣ халифа маншури Хуросон ба вай фиристод ва аз Ақабаи Ҳулвон ва вилояти Хуросон ва Мовароуннаҳру Туркистон ва Синду Ҳинд ва Гургон ҳама ӯро шуд.[68]

Дар охири соли 900 амир Исмоил ба Табаристон лашкар кашида, пас аз ғалаба расман ҳукумати Хуросон ва Гургону Табаристонро дар ихтиёр

---

[67] Наршахӣ. С. 157; История таджикского народа. Том 2. С. 334.
[68] Наршахӣ. С. 165.

гирифт.[69] Соли 902 халифа Муктафӣ (902–908) фармони ҳукумати Исмоилро дубора тайид карда, ҳукумати Рай, Қазвин ва Занҷонро низ ба ӯ супорид[70].

Дар замони ҳукумати Исмоил ибни Аҳмад ҳудуди ҷуғрофиёии давлати Сомониён сарзаминҳои васеъро фаро гирифта, аз шимол – водии дарёи Талас, дар ҷануб то Сиистон, аз шарқ – марзҳои Туркистони шарқӣ ва Синд, дар ғарб то Эрони марказӣ мерасид, ки бо андозаҳои имрӯзӣ он қариб 3 млн км^2-ро ташкил мекард.

Писари Исмоил – Аҳмад (907–914) исёнҳои Табаристон ва Сиистонро бо муваффақият пахш карда, соли 913 Кирмонро тобеи давлати худ кард.[71]Бо ин восита марзҳои давлати Сомониён то Халиҷи Форс густариш ёфта, роҳро барои тиҷорати баҳрӣ боз кард. Аммо нақши калидиро дар он вақт бандарҳои баҳри Миёназамин соҳиб буданд ва барои давлати Сомониён Роҳи Бузурги Абрешим муҳимтар аз роҳҳои баҳрии қаламравҳои ҷанубиаш буд.

Давраи ҳукумати вориси Аҳмад ибни Исмоил – Насри II ибни Аҳмад (914–943) низ асосан бо саркӯбии исёнҳо дар вилоятҳои мухталиф паси сар шудааст.

Хулоса, дар муқоиса бо давраи ҳукумати амир Исмоили Сомонӣ ва Аҳмад ибни Исмоил, ҳудуди давлати Сомониён дар замони Насри II ба таври назаррас тағйир наёфт. Танҳо соли 917 Сиистон аз итоати Сомониён берун шуда, дар соли 928 Гургон дар умури дохилӣ мухторият ба даст овард, дар ҳоле, ки дар аҳди Исмоил ва Аҳмад ин ду вилоят бевосита аз Бухоро идора мешуданд.

Дар зербоби сеюми боби дуюм муаллиф мавқеи ҷойгиршавии вилоятҳо ва шаҳрҳои асосии давлати Сомониёнро мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Бузургтарин вилоятҳои он – Суғд, Усрушана, Фарғона, Хуҷанд, Чоч, Элок, Исфиҷоб, Хоразм, Гурганҷ, Чағониён, Хатлон, Бадахшон, Балх, Сиистон, Марв, Нишобур, Ҳирот, Гургон, Рай, Табаристон ва ғайра буданд, ки ҳар кадом шаҳрҳо ва рустоҳои бисёре доштанд. Чун дар бораи аксари ин вилоятҳою шаҳрҳо дар боби аввали рисола маълумоти ҷуғрофиёӣ дода шуд.

Дар замони Сомониён шаҳри Бухоро мисли дигар шаҳрҳои асримиёнагӣ аз се қисм иборат буд: арк ё кухандиз, ки дар он қасри амир, хазина, зиндон, масҷиди ҷомеъ ва ғайра ҷойгир буданд;[72] Ибни Хурдодбеҳ дар бораи Бухоро ва рустоҳои тобеи он овардааст: «Ва Бухоро дорои куҳандиз (куҳандиж) ва шаҳрҳои Кармина, Тавоис, Бумҷикат, Вардона, Байканд ё шаҳри бозаргонон ва Барфар бошад. [73]

---

[69] Ибни Асир. Ҷ. 7. С. 502.
[70] Зайну-л-ахбор. С. 216.
[71] Табарӣ. Китоби 8. С. 1253.
[72] Неъматов Н. Давлати Сомониён. Душанбе 1989. с. 37.
[73] Ибни Хурдодбеҳ. Масолику-л-мамолик.Тарҷумаи Саъиди Хокаранд. Теҳрон, 1371.

Самарқанд ба қавли баъзе аз муаррихон макони баромади хонадони Сомониён буда, нахустпойтахти давлати онҳо мебошад. Ба қавли В. В. Бартолд Самарқанд яке аз сераҳолитарин шаҳрҳои Мовароуннаҳр ба шумор мерафт ва гарчанде Бухоро пойтахти давлати Сомониён бошад ҳам, аҳолии он нисбат ба Самарқанд камтар буд.[74]

Ҳам Бухоро ва ҳам Самарқанд дорои рустоҳои бисёре буданд, ки дар рисола аз ҳар кадоми онҳо муфассал ёд карда мешавад.

Усрушана ё Сурушана вилояте буд, ки шаҳрҳои асосиаш Бунҷикат, Зомин ва Дизак. Ва онро шаҳрҳои дигар аст чун Арасмонкат, Куркат, Арфат, Фаъкат, Собот, Зомин, Дуркат, Луҳкат, Хирқона. Сарои аморат дар Луҳкат бошад».[75]

Фарғона дар аҳди Сомониён шаҳрҳои хеле зиёд дошт, ки Ахсикат, Косон, Қубо, Насоия, Ӯш ва Ӯзканд бузургтарини онҳо буданд. Маркази он Ахсикат куҳандиз, шаҳристон ва рабаз дошт. Масоҳати шаҳр миқдори се фарсанг буд.[76]

Чочу Элок ду вилояти аз лиҳози таърихӣ ва ҷуғрофӣ ба ҳам алоқаманд мебошанд. Чоч аз ҳамворӣ ва Элок бошад аксаран аз кӯҳистон иборат буд. Шумори шаҳрҳои Чочро Истахрӣ 27, Муқаддасӣ 34 ва Ҷайҳонӣ 22 гуфтаанд[77]. Маркази Чоч шаҳри Банокат бо ду қабат девори мудофиавӣ иҳота шуда, дорои боғу киштзорҳои фаровон буд. Дар Банокат сиккаҳои мисӣ ва баъзан нуқрагӣ зарб мешуданд.[78]

Дар замони Сомониён Хоразм аз лиҳози ҷуғрофиёӣ ва маъмурӣ ба ду қисм: қисмати соҳили чапи Ому ва рости он ҷудо мешуд. Маркази маъмурии қисмати рости Ому шаҳри Кот буд. Ин шаҳрро Ҷайҳонӣ қасабаи Хоразм ва муаллифи «Ҳудуду-л-олам» «дарвозаи туркони ғуз»[79] гуфтаанд. Ба қавли Истахрӣ Кот куҳандизи қадимие доштааст, ки дар асл шаҳре буд ва оби рӯд онро хароб кардааст.[80] Шаҳр то соли 995 чун маркази Хоразм боқӣ монда[81] пас аз он ҷои худро ба Гурганҷ дод. Харобаҳои Кот, ки имрӯз бо номи «Шайх Аббоси Алӣ»[82] маъруфанд, ки 44 га-ро дар бар гирифта, аз он моводи зиёди бостоншиносӣ дарёфт шудааст.

---

[74] Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра. С. 134.
[75] Ҷайҳонӣ. С. 189-190.
[76] Истахрӣ. С. 265.
[77] Истахрӣ. С. 266; Муқаддасӣ. С. 264; Ҷайҳонӣ. С. 177.
[78] История таджикского народа. Том. 2. С. 347.
[79] Ҳудуду-л-олам. С. 122.
[80] Истахрӣ. С. 322–323.
[81] История таджикского народа. Том. 2. С. 348.
[82] Бартолд. Том 1. С. 200.

Ҳамчунин дар болооби рӯди Ҷайҳун вилоятҳои Хуттал, Вахш, Қубодиён, Шумон, Вашгирд ва Рошт қарор доштанд, ки дорои чандин шаҳри ободу пурҷамъият буданд.

Хуросон дар замони Сомониён ба чаҳор бахш тақсим мешуд, ки инҳо буданд: Нишопур, Марв, Ҳирот ва Балх. Ҳар кадом аз бахшҳои номбурда дорои шаҳрҳои обод ва сарватҳои табиии ба худ хос буда, аз лиҳози ҷуғрофиёӣ як бахши томро ташкил медоданд. Дар баробари ин вилоятҳои Сиистон, Кирмон ва Табаристону минтақаи Ироқи Аҷам бо шаҳрҳои мутааддаде шомили давлати Сомониён буданд, ки дар рисола зикр шудаанд.

Хулоса, маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ дар хусуси шаҳру навоҳии давлати Сомониён асоси воқеӣ дошта, бо ҳақиқати таърихӣ мутобиқат доранд. Доир ба омӯзиши амиқтари масъала таҳқиқоти бостоншиносӣ метавонад, паҳлуҳои норӯшани масоили ҷуғрофиёии давлати Сомониёро рӯшан намояд.

Дар зербоби чоруми боби дуюми рисола – «Коҳиши ҷуғрофиёии давлати Сомониён» масъалаи аз султаи Сомониён берун рафтани вилоятҳои ҷудогонаи давлат ва дар ниҳоят маркази мамлакат, мавриди таҳлилу таҳқиқ қарор гирифтаанд.

Дар давраи амир Нӯҳ нахустин нишонаҳои заволи давлати Сомониён аз худ дарак медиҳанд.[83] Ҳарчанд бо кӯшиши сарлашкарон Сомониён дар марзҳои ғарбӣ мавқеи худро нигоҳ доштанд, вале барканории Абӯалии Чағонӣ муддате Хуросонро бо чанде аз вилоятҳои шарқии давлат, мисли Чағониён, Шумон ва Хутталон аз ҳукумати марказии Бухоро берун овард[84]. Ҳатто дар ҳамон соли вафоти амир Нӯҳ халифаи Бағдод маншури ҳукумати Хуросонро бо дастури Муъизуддавлаи Бувайҳӣ ба Абӯалии Чағонӣ дода, бад-ин восита қисматҳои шарқии давлати Сомониёнро то соли 955 аз тобеияти Бухоро берун овард.

Соли 955 Рукнуддавлаи Бувайҳӣ ба Исфаҳон лашкар кашида, онро фатҳ кард ва ин шаҳр ба тамомӣ аз тобеияти Сомониён берун рафт. [85]

Замони Мансур ибни Нӯҳ ҷуғрофиёи сиёсии давлати Сомониён каме коҳиш ёфт. Дар Ғазна Алптегин ҳукуматро ба даст гирифта, то соли 963 он ҷоро бо вилоятҳои ҳамҷавор мустақилона идора мекард. Вилоятҳои Гургон, Табаристон, Рай ва Ҷибол ба ивази пардохти хироҷ тобеи Бувайҳиён шуда, Исфаҳон комилан аз султаи Сомониён баромад. Корҳои идории ҳар вилоятро сипаҳсолорон дар ихтиёр гирифта буданд ва бо розӣ кардани онҳо амир Мансур тавонист қаламрави дар ихтиёри Сомониён мондаро нигоҳ дорад.

---

[83] Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. С. 459.

[84] Ноҷӣ. Фарҳанг. С. 112

[85] Гардезӣ. С. 158.

Вале барканории Иброҳими Симҷӯр аз Хуросон ва ба ҷои ӯ таъйин шудани Абулаббоси Тош дар соли 981 боз сабаби ошуфтагии ин сарзамин гардид. Симҷӯр барои муқобилият кӯшиш накарда, бо ёрони худ ба Сиистон ва пас аз он ба Қуҳистон рафта, он ҷо иқомат ихтиёр кард.[86]

Соли 992 Буғрохон аз Туркистон ба Мовароуннаҳр лашкар кашида, то наздикиҳои Бухоро омад, вале марги Буғрохон дар ҳамон соли 992 ва бозгашти сипоҳи ӯ ба Туркистон ба умри давлати Сомониён чанд соли дигар афзуд.

Давраи ҳукумати Нӯҳи II ибни Мансур (977–997) давлати Сомониён охирин солҳои мавҷудияти худро паси сар мекард. Низоми давлатӣ ба ҳадде заъиф шуда буд, ки ҳатто дар баробари ҳуҷуми қабилаҳои бодиянишин истодагарӣ карда наметавонист. Пойтахти мамлакат – Бухоро, ки бузургтарин шаҳрҳои ҷаҳони он рӯз буд, ба як шаҳри ошӯбзада ва ғоратшуда табдил ёфт.

Соли 999 Маҳмуди Ғазнавӣ Хуросонро дар ихтиёр гирифт ва хони Қарахониён Насри Илокхон бо баҳонаи ҳимояи Сомониён ба Мовароуннаҳр омада намояндагони ин хонадонро асир кард. Кӯшишҳои Мунтасири Сомонӣ барои барқарор кардани давлати Сомониён дар солҳои 999–1005 натиҷа надоданд.

Хулоса, сабабҳои асосии коҳиши қаламрави Сомониён ва билохира аз даст рафтани сарзамини зери фармони ин давлат аз қонуниятҳои умумии тараққиёти ҷомеаи он замон берун омадаанд. Дар натиҷаи инъом додани заминҳои давлат заминдорони бузург падид омад, ки мехостанд ҳокими мустақили сарзаминҳои худ бошанд. Илова бар ин, харҷи хазина назар ба даромади он хеле зиёд гардида сабаби афзудани андозҳо ва норозигии аҳолӣ мешуданд.

Ҳамин тариқ, дар асоси натиҷаҳои таҳқиқоти мазкур, унвонҷӯ ба хулосаҳои зерин меояд:

1. Омӯзиши масоили марбут ба ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён барои дарки амиқи равандҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ-иқтисодии дар минтақа рухдода, ки дар сарнавишти ояндаи ин давлат нақши муҳим доштанд, хеле зарурӣ мебошад.

2. Дар тамоми давраи ҳокимияти Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ҳудуди ҷуғрофиёии ҳокимият ва давлати онҳоро метавон ба се марҳала ҷудо кард: 1) давраи ба вилоятҳои Мовароуннаҳру Хуросон ҳоким таъйин шудани намояндагони хонадони Сомонӣ, яъне солҳои 819–892; 2) замони таъсиси давлати Сомониён ва густариши ҷуғрофиёи он: 892–943; 3) замони коҳиши ҷуғрофиёи давлати Сомониён ва аз дасти хонадони Сомонӣ берун рафтани Мовароуннаҳру Хуросон: солҳои 60-асри X – 1005.

---

[86] Ноҷӣ. Фарҳанг. С. 129.

3. Дар давраи аввал Сомониён асосан Мовароуннаҳр ва вилояти Ҳироти Хуросонро дар ихтиёр доштанд. Дар давраи дуввум ин давлат Мовароуннаҳру Хуросон ва қисмати шарқии Эронро ба шумули Кирмон то Рай фаро гирифта, дар шимол то марзҳои ҷанубии қабоили турк ва дар шимолу ғарб то соҳилҳои ҷанубии баҳри Хазар пеш рафт. Дар давраи сеюм қисмате аз Хуросон ба шумули шаҳри Ғазна ба ихтиёри Алптегин гузашта, баъдан вилоятҳои соҳили ҷанубии баҳри Хазар ва ахиран Мовароуннаҳру Хуросон аз зери ҳокимияти Сомониён берун рафтанд.

4. Ҳудуди давлати Сомониён асосан дар замони ҳукмронии Исмоили Сомонӣ, Аҳмад ибни Исмоил ва Наср ибни Аҳмад густариш ёфта, дар ғарб соҳилҳои ҷанубии баҳри Хазар, дар ҷануб то Сиистону Синд ва дар шимолу шарқ то Хоразму сарҳадоти шимолии Фарғонаро фаро мегирифт. Мавҷудияти давлати Сомониён дар чунин ҳудуди васеъ ва сиёсати фарҳангии онҳо боиси ташаккули халқи тоҷик ва иттиҳоди сиёсию фарҳангии он гардид.

5. Шаҳри Самарқанд ҳамчун маркази аслӣ ва нахустпойтахти Сомониён аз ҷойгоҳи махсус бархурдор буд. Аммо аз замони ҳукумати амир Исмоили Сомонӣ (892) ин мақомро Бухоро соҳиб гардида, пас аз суқути Сомониён ҳам ин ҷойгоҳи худро ҳифз намуд.

6. Шаҳру вилоятҳои давлати Сомониён аз лиҳози рушди иқтисодӣ дар зинаҳои баробар қарор надоштанд. Бештар аз ҳама Бухоро, Балх, Марв, Ҳирот, Самарқанд ва Нишопур ободу ва аз лиҳози иқтисодӣ рушдкарда буда, имконоту сатҳи зиндагии мардуми ин ҷойҳо хубтар аз дигар манотиқи дурдасти кишвар буд.

7. Сомониён аз замони Исмоил ибни Аҳмад (892–907) ҳифзи марзҳои шимолӣ ва шарқии мусулмононро бар дӯш дошта, асосан бо туркон даргир буданд. Муддате бар сари баъзе аз вилоятҳои марказӣ ва ғарбии Эрон низ Сомониён бо Оли Бӯя баҳсу ихтилоф доштанд, ки бо сулҳ анҷомида буд.

8. Дар тамоми давраи мавҷудияти давлати Сомониён таҳдид ба марзҳои он асосан аз самти шимол аз ҷониби қабоили бодиянишини турк сурат мегирифт.

9. Пас аз исёни Алптегин марказгурезии вилоятҳои давлати Сомониён авҷ гирифта, бо заиф гардидани қудрати амирони Сомонӣ, дар ҷуғрофиёи сиёсии давлати онҳо коҳиш ба амал омад.

10. Бо ҳуҷуми Насри Қарахонӣ ба Бухоро давлати Сомониён сукут кард ва 23 октябри соли 999 Карахониён пойтахти Сомониён – Бухороро ишғол карда, баъдан сарзамини ин давлат миёни Қарахониёну Ғазнавиён тақсим шуд.

Муқаррароти асосӣ ва хулосаҳои диссертатсия дар интишороти зерини муаллиф таҷассум ёфтаанд:

Мақолаҳои илмие, ки дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА назди Президенти ҶумҳурииТоҷикистон ба табъ расидаанд:

1. Ҷуғрофияи таърихии Бухоро дар асрҳои IX–X (замони Сомониён). // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/10 (188), 2015.– С. 58-62;
2. Ҷуғрофияи таърихии вилоятҳои ғарбии давлати Сомониён (Қумис ва Табаристон). // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/11 (188), 2015.– С. 34-39;
3. Историческая география Вахшской долины в эпоху Саманидов. Вестник Таджикского национального университета. №3/3, 2017. – С. 53-56.
4. Густариши ҷуғрофиёии давлати Сомониён. // Муаррих. №2 (14), 2018.– С. 50-54;

Аннотатсия

Ба автореферати рисолаи номзадии Сафаров Н. Ш. дар мавзӯи «Ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён» (дар асоси маъхазҳои таърихӣ) барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои таърих аз рӯйи ихтисоси 07.00.09 – Таърихнигорӣ, маъхазшиносӣ ва методҳои таҳқиқоти таърихӣ.

Калидвожаҳо: ҷуғрофиёи таърихӣ, Сомониён, вилоят, рӯд, шаҳр, фарсах, ҷануб, шимол, шарқ, ғарб, Мовароуннаҳр, Хуросон, сарчашмаҳои таърихӣ, осори ҷуғрофиёӣ, ҳудуди давлат.

Мақсад ва вазифаҳои таҳқиқот. Мақсади асосии навиштани ин рисола аз он иборат, аст ки муаллиф дар асоси маълумоти сарчашмаҳо ва маводди осори таърихии ҷуғрофӣ масоили марбут ба ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониёнро таҳлилу баррасӣ ва муқоиса намуда, дар ин раванд то ҳадди имкон аз маводди таҳқиқоти бостоншиносӣ истифода бурда, ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониёнро тасвир намояд.

Объекти таҳқиқот ҷуғрофиёи таърихии ҳукумати намояндагони хонадони Сомонӣ дар вилоятҳои Мовароуннаҳру Хуросон ва давлати Сомониён дар Мовароуннаҳру Хуросон ва минтақаҳои ҳамҷавори онҳо.

Предмети таҳқиқот омӯзиш ва муайян намудани замони густариши ҷуғрофиёи давлати Сомониён, мушаххас кардани тамоми сарзаминҳои зертобеи ин давлат ва таҳқиқи илали коҳиши қаламрави давлати Сомониён ва аз дасти дудмони Сомонӣ берун рафтани Мовароуннаҳру Хуросон.

Асоси методологии рисола консепсияи материалистӣ-диалектикии таърихи ҷамъият, инчунин, мафҳуми сарчашмаи таърихӣ ҳамчун инъикосгари воқеияти мавҷуд ва сабабияти иҷтимоии он дониста мешавад.

Нововарии илмии таҳқиқот дар он ифода меёбад, ки ҷуғрофиёи таърихии давлати Сомониён дар асоси маводди сарчашмаҳои ҷуғрофӣ-таърихии асрҳои миёна ба таври фарогир таҳқиқ гардида, бо такя ба онҳо

ҳудуди давлати Сомониён дар тамоми давраи мавҷудияти он муайян шудааст

Аҳаммияти амалии рисола дар он хулоса мешавад, ки он метавонад ҳангоми омӯзиши масъалаҳои ҷуғрофиёи таърихии асрҳои IX-XI-и Мовароуннаҳру Хуросон, инчунин барои таҳияи асарҳои умумии вобаста ба таърихи асримиёнагии халқи тоҷик мавриди истифода қарор гирад.

Татбиқи амалии рисола. Инчунин, рисола метавонад барои навиштани ҷанбаҳои гуногуни таърихи Мовароуннаҳру Хуросон, курсҳои махсус ва китобҳое, ки ба ин ҳудуд ва давраи таърих иртибот доранд, ҳамчун маводди иловагӣ ва ёридиҳанда хидмат кунад.

Аннотация
на автореферат диссертации Сафарова Н. Ш. на тему «Историческая география государства Саманидов» (по историческим источникам) на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.09 – Историография, источниковедение и методы исторического исследования.

Ключевые слова: историческая география, Саманиды, область, река, фарсах, юг, север, запад, восток, Мавераннахр, Хорасан, письменные источники, географические труды, территория государства.

Целью настоящей диссертации является уточнения вопросов исторической географии государства Саманидов на основе сравнительного анализа сведений письменных источников и археологических материалов. Также, автор по мере возможности должен составлять более точные карты Саманидского государства и его отдельных областей с учетом расширения, административного деления и отделения регионов государства согласно письменным источникам.

Объектом исследования является историческая география регионов Мавераннахра, Хорасана и Ирана, которые подчинялись Саманидским правителям.

Предметом исследования являются изучения и определения периода расширения географического пространства Саманидского государства, уточнения всех его подчиненных регионов с соответствующими картами по мере возможности, также уяснения причин отделения регинов из подчинения центральной власти, и в конечном итоге, уточнения причин распада государства Саманидов.

Методологической основой диссертации является диалектико-материалистическая концепция истории общества, понимание исторического источника, как отражение реальной действительности и его социальной обусловленности.

Научная новизна работы заключается в том что, в нем впервые всесторонне и комплексно на основании новых материалов из ныне доступных историко-географических трудов исследуется историческая география государства Саманидов. Также, дана периодизация политической истории Саманидского государстваи на основе сведений письменных источников выявлена территория государства Саманидов на весь период его существования

Практическая значимость работы. Положения настоящей диссертации могут быть использованы при изучении истории Саманидов, исторической географии Мавераннахра, Хорасана и Ирана, также, для сочинения общих трудов, по средневековой истории Центральной Азии и Ирана.

Внедрение результатов исследования. Данная исследовательская работа может послужить подспорьем при написании соответствующих разделов истории народов региона, для чтения спецкурсов и составлении учебников по исторической географии данных регионов исследуемого периода.

Annotation

On the dissertation author's abstract of Safarov N. Sh. on the theme "Historical geography of the Samanid state" (based on primary sources) for the degree of Candidate of Historical Sciences in specialty 07.00.09 – Historiography, source study and methods of historical research.

Key words: historical geography, Samanids, region, river, farces, south, north, west, east, Maverannahr, Khorasan, primary source, geographical works, state territory.

The purpose of the dissertation research is to clarify the issues of the historical geography of the Samanid state on the basis of a comparative analysis of information from primary sources and archaeological materials. Also, the author, as far as possible, should compile more accurate maps of the Samanid state and its individual areas, taking into account the expansion, administrative division and separation of the regions of the state according to primary sources.

The object of the dissertation research is the historical geography of the regions of Maverannakhr, Khorasan and Iran, which were subordinate to the Samanid rulers.

The subject of the research is to study and determine the period of expansion of the geographical space of the Samanid state, clarify all its subordinate regions with appropriate maps to the extent possible, also clarify the reasons for the separation of Regins from the subordination of the central government, and ultimately clarify the reasons for the collapse of the Samanid state.

The methodological basis of the thesis is a dialectical materialistic concept of the history of society, an understanding of the historical source, as a reflection of reality and its social conditionality.

The scientific novelty of the work lies in the fact that, for the first time, it comprehensively and comprehensively on the basis of new materials from currently available historical and geographical works explores the historical geography of the Samanid state. Also, a periodization of the political history of the Samanid state is given, and on the basis of information from written sources, the territory of the Samanid state is revealed for the entire period of its existence.

The practical significance of the dissertation. The provisions of this dissertation can be used to study the history of the Samanids, the historical geography of Maverannakhr, Khorasan and Iran, as well as to compile general works on the medieval history of Central Asia and Iran.

The implementation of the research results. This research work can help in writing the relevant sections of the history of the peoples of a region, for reading special courses and drawing up textbooks on the historical geography of these regions of the study period.

Ба чопаш имзо шуд «___»______ соли 20__
Андоза __х__ _/__. Коғази офсетӣ 70 г.
Ҳаҷм ___ с. ч. Теъдод _____ нусха. Фармоиши №___
____
Муассисаи нашриявии «________»
ш. Душанбе, к. ____________.